

Еснафски съд и правораздаване на българските еснафски организации през периода на османското владичество

Guild Court and Administration of Justice of the Bulgarian Guild Organizations during the Period of the Ottoman Rule

Петя НЕДЕЛЕВА

Petya NEDELEVA

Abstract. *In the guild organizations, the first master, the guild council and the general assembly (lodge) had powers in the field of justice. In relation to the journeymen and apprentices working in the shop, the master-owner had such judicial powers. In some cases, it was possible to convene a special guild court, which was composed of more prominent and enlightened masters, to resolve the disputed issues. In rare cases, in the case of a serious crime or disobedience on the part of the guild, the matter referred to the Turkish authorities. The Ottoman authorities respected and honoured the decisions of the guild organizations. When it was referred to a guild dispute as the next instance, it usually confirmed the decision made by the guild body.*

Keywords: *guild law; guild law court; Revival; judicial powers; court decisions*

Еснафът е най-обхватната обществена и стопанска организация на българите на територията на Османската империя, подкрепян от държавата поради социални и финансови съображения, търсен от населението като професионална, социална и финансова опора, като правораздавателна институция. Българските еснафи са организации с важно административно-правно, стопанско и обществено значение. Те притежават знакови, отличителни белези и са своеобразен феномен със своята уредба, специфични отношения между членовете, управление, търговска и правораздавателна дейност.

Всеки институт, независимо от периода, в който съществува, има нужда от санкцията на официалната власт. Такава санкция за еснафите в Османската империя бил ферманът на Мустафа Хан III, издаден през 1773 г. (Ihchiev, 1907, pp. 445 – 452). Той имал функцията на регламент, който давал общата рамка на устройството и дейността на еснафите, имал за цел да узакони техните правомощия и традиционни наредби, съществували още от „старо време“. Ферманът съдържал разпоредби по важни въпроси, касаещи статута и дейността на занаятчиите: различни етапи на обучение, тестир, откриване на самостоятелен джюкян, управителни органи, правораздавателни правомощия, наказания и пр.

Конкретната регламентация на структурата, дейността и отношенията в еснафа и ръководните му органи се съдържала в конкретните еснафски устави. Те имали функциите на вътрешни правилници. Еснафските устави показват голямо многообразие: едни от тях са кратки, други са доста обстойни; едни се отнасят до отделни основни моменти от живота на даден еснаф, други обхващат почти всички страни на неговата дейност (Apostolidis, Пеев, 1928). Всички устави си приличат по своята основна цел, по организацията на съответния еснаф и прилагането на българското обичайно право. Същевременно в тях се срещат много различия, отразяващи особеностите на съответния район, на съответното селище и дори на съответния еснаф.

Важно правомощие на еснафските организации била тяхната съдебна самостоятелност. Еснафите имали привилегията сами да правораздават при нарушения и спорове между своите членове (Ganev, 1921, p. 26). Тази съдебна самостоятелност по дела от еснафски характер е отбелязана и във фермана от 1773 г.

1. Съдебни правомощия и подсъдност

Еснафските организации имали широки привилегии в областта на търговията и производството, като с цел защита на собствените си интереси и тези на потребителите те имали право да определят цени, тарифи и възнаграждения. Привилегиите се простирали и в областта на вътрешната организация и управление на еснафските сдружения. Занаятчиите сами избирали от своите среди управителните органи, които осъществявали своята дейност по определени правила – писани и обичайни. Еснафите имали привилегията да имат и автономни съдилища (Ganev, 1921, p. 26). Те били ръководени от съдии – членове на еснафа, които имали правомощия, подобни на *consules mercatorum* (Ganev, 1921, p. 27).

След трайното си установяване на българските земи турските власти били предпазлив по отношение на правораздаването сред местното население. Били запазени правомощията и дейността на народните, духовните и еснафските съдилища. От друга страна, сред българските първенци (духовници, старейци и еснафлии) се забелязвала силна тенденция да не

се допуска споровете или нарушенията да се решават от османския съд. Лицата, които се обръщали към чужд съд, се смятали за предатели и вероотстъпници. Държавните съдилища били компетентни да разглеждат дела за тежки престъпления като убийство, бунт, големи кражби и обири по пътищата, нощни и разбойнически нападения (Bobchev, 1917, р. LXVIII). В тези случаи заинтересованите и потърпевшите сами отивали при кадията, пашата, су-баша или друго лице, оторизирано с правосъдни функции.

Различните съдебни органи сред българското население правораздавали въз основа най-вече на обичайноправните норми, а в някои случаи – и на писани разпоредби. В случаите, в които имало писани норми, както било при някои еснафи, те съдържащи основните принципи и правила, на базата на които се правораздавало. Когато такива липсвали, лицата се ръководели от обичайноправните норми, възприети и спазвани от „старо време“.

Българските еснафи били самостоятелни юридически лица. Те имали голяма свобода във вътрешноорганизационния живот и независимост в съдоустройствените си отношения. Тази съдебна самостоятелност по дела от еснафски характер е заложена и във фермана от 1773 г. Там е вписано следното: „Предоставям пълно и неограничено право на управлението на еснафите, щото то, съгласно със старите установени обичаи и наредби, само, по еснафски да разглежда, разследва и разрешава делата и споровете, които биха възникнали между хората от еснафите, както и между занаятчиите“ (Ihchiev, 1907, р. 448).

Тези правила намират място и в уставите и уставните решения на някои еснафски организации. В тефтера на папукчийския еснаф в Троян е вписан майсторският закон на еснафа. В самото му начало изрично са посочени правораздавателните правомощия на еснафа: „И така положихме майсторския закон да се събираме и да се съдим помежду си нас по майсторския закон“¹. В много от уставите и анкетите се споменават еснафски съд, судари, съдене, раздаване на правосъдие и т. н. Данните от изворовите материали показват, че еснафите имали своето значение не само в обществено-икономическо отношение, но и в юридическо. Тяхната независимост била утвърдена и от османската власт. Съдебно-административните функции на еснафа намирали също подкрепа и санкция от официалната власт. Според фермана на Мустафа Хан III на еснафите били предоставени широки правомощия в тази насока. На представителите на местната власт било разпоредено да оставят „свободно и независимо да действа управлението на еснафството по дела чисто еснафски, имащи нещо общо с еснафската организация. Предоставям пълно и неограничено право на управлението на еснафите, щото то, съгласно със старите установени обичаи и наредби, само, по еснафски да разглежда, разследва и разрешава делата и споровете, които биха възникнали между хората от еснафите“ (Ihchiev, 1907, р. 448). Така според фермана всички дела и спорове от еснафски характер се предоставяли за решаване от еснафските органи, като се забранявала външна намеса.

С цел улесняване на правораздавателната си дейност еснафските организации (като мъгъща обществено-правна организация предимно на градското население) създали за своите нужди една система от публични и частни разпоредби, съвкупността от които Л. Данаилов нарича „еснафско право“.

Еснафът постепенно придобил и собствена юрисдикция. Отначало тя била ограничена само по спорове между членове на организацията. Еснафът имал правомощия да правораз-

1 НБКМ – БИА, II В 9469: Майсторски закон на папукчийския еснаф в Троян 1844 г.

дава не само по гражданскоправни, но и по наказателноправни дела от еснафски характер. „Управителният съвет на еснафа е компетентен да разглежда, решава и разрешава всякакъв вид дела от престъпен характер за еснафството; тоя еснафски съвет може и само той има право да издава решения и присъди с укорни изрази по адрес на провиненото лице“ (Ihchiev, 1907, р. 449). Обикновено по гражданскоправни правораздавал първомайсторът, а по наказателноправни – колективен орган (еснафски съвет, съд или дори общо събрание). В закона на механджийския и общопродавателен еснаф е записано, че при „разпри“ между членове на еснафа се викал устабашията, а когато някой „стори някоя грешка“, той се съдел колективно. Вероятно с първото се визуирали гражданскоправни спорове, а с второто – наказателноправни.

Постепенно юрисдикцията на еснафския съд се разширила и започнала да обхваща спорове с работещи в организацията или заведени против който и да е неин член (Ganev, 1921, р. 26).

Правомощия в областта на правораздаването в еснафската организация имали първомайсторът, еснафският съвет и общото събрание (*лонджата*). По отношение на калфите и чираците, работещи в дюкяна, такива права имал майсторът собственик. В някои случаи за решаването на спорни въпроси било възможно свикването и на специален еснафски съд, който бил съставен от по-видни и просветени майстори. Вероятно за такъв съд се споменава в уставните правила и решения на терзийския еснаф в Кюстендил. На 8 юли 1840 г. било взето решение кои ще бъдат „судари“ на еснафа: „Судари (*съдници*) що намерихме от майсторите: уста Георги, уста Ангел, уста Костадин, уста Овчо, уста Стоян“ (Atanasov, 1884, р. 166). Във всеки случай, нямало ясно разграничение по отношение на подсъдността. От компетентността на кого е разглеждането и решаването на всеки конкретен въпрос, се решавало за всеки отделен казус. Това зависело и от конкретното време и място. В някои устава се говори общо за „еснафски съд“, без да се конкретизира кой от органите изпълнявал тези правораздавателни функции (Atanasov, 1902, р. 883). В други случаи под съд вероятно се има предвид турското правораздаване. Според чл. 11 от устава на мутафчийския еснаф в Панагюрище от 1884 г. „мутафчийското общество само разправя мутафчийски работи; непокорните и непослушните предава на съд“ (Metchenov, 1961, р. 141).

Еснафските управителни органи имали и широки възможности за помирение на противниците, като първомайсторът и членовете на еснафския съвет влизали в ролята на миротвори на спорещите страни. По всеки спор първо се правел опит страните да бъдат спогодени сами или с помощта на членове на еснафа и едва след това се преминавало към съдебен процес. Най-сериозни възможности за подпомагане на страните за постигане на спогодба имал първомайсторът, който сам, със съветници или с няколко вещи лица от еснафа полагал усилия да спогоди спорещите лица. Нямало точна статистика за броя на достигнатите между майстори споразумения, но веднъж постигнати, те се смятали за свети и се изпълнявали безпрекословно. Неподчинението на едно такова споразумение било рядко явление и носело опасни последици за непокорния. Било възможно недоволните лица да се обръщат към турския съд за друго решение, но това се случвало много рядко. В тези случаи на лицата се гледало с неуважение, а понякога дори било възможно да се изключват от съсловие, като се прогласяват за кюста.

Чираците и калфите дължали пълно послушание и подчинение на майстора си. Всеки май-

стор имал дисциплинарна власт и право да наказва своите ученици и работещите в дюкяна му. В някои еснафи калфата бил изключван от тази власт, като минавал пряко под властта на първомайстора на организацията. В други това се отнасяло само за баш калфата. Обикновено за по-дребни провинения на чираците и калфите в дюкяна наказания налагал, а често и сам изпълнявал майсторът собственик.

Правото първомайсторът на еснафа да решава спорове и да налага наказания, е заложено в повечето еснафски правилници. Още в началото на Закона на механджийския и общопродавателен еснаф е записано в най-общ вид това негово едновременно и право, и задължение: „И на надзирателя всичкият наш еснаф ще му въздадем чест почтено и ще го имаме над нас глава и праведен съдник“ (Materials on the past of Koprivshitsa, 1926, p. 609). Първомайсторът упражнявал правораздавателните си правомощия в широк диапазон. Той съдел обикновено по съкратена процедура и наказвал провинилите се с леки наказания. Понякога това правораздаване можело да се извършва дори на мястото на инцидента. Когато в еснафа се появял някакъв спор, обикновено се викал първомайсторът. Това е записано и в Закона на механджийския и общопродавателен еснаф в Копривщица: „Ако се появи негде разпра между еснафа и се повика устабашията, сиреч надзирателя, той е длъжен да се яви в народа и да реши и съди разпратата праведно“ (Materials, 1926, p. 610). По подобие на главата на семейството или рода той разглеждал жалби и оплаквания, подадени до него срещу друг майстор, баш калфа или друго лице и в повечето случаи незабавно решавал спора „праведно“. Когато осъденото лице не се подчинявало доброволно, т.е. „безчинникът не послуша устабашията, тогава непослушливият се наказва съборно“ (Argirov, 1907, p. 387).

Така като втора инстанция след това се произнасял като съдебен орган еснафският съвет или лонджата. Това било в случаите, когато еснафски съвет съществувал, защото за него не се говори навсякъде. Когато се има предвид еснафски съвет, обикновено се говори за първомайстори, избрани съборно на общо събрание. В кондиката на пловдивския абаджийски еснаф, в уставно решение от 1717 г., са вписани девет „първомайстори“ и един чауш, които раздавали правосъдие: „Събрахме се майсторите на абаджийския руфет, малки и големи, и намерихме за добре да поставим първомайстори най-уважавания кир хаджи Анастас, най-уважавания кир Щерю, (изброени още 7 имена на майстори), а за чауш кир Коста, и всички заедно им показяхме как да раздават правосъдие“ (Apostolidis, Реев, 1928, p. 17).

В съгласително-договор на абаджии от с. Долно Райково от 1864 г. е вписан текст, според който при нарушение на еснафските правила от някой еснафлия той се наказвал „според решението на първомайсторите“ (Gigov, Pechilkov, Iskilieva, 1972, p. 25).

Според друг пример, когато двама майстори, които имат определени търговски отношения, влезели в спор, обикновено се намесвал еснафският съвет. Съветът бил свикван от първомайстора на еснафа. Неговите членове изслушвали тезата на всяка от страните, събирали и преценявали представените и други доказателства по необходимост, съвещавали се и постановявали решение. Тази дейност можела да бъде осъществена и от общото събрание (*лонджата*).

Наред със своите правомощия като публично-административен орган, лонджата имала и правораздавателни правомощия. Освен с въпроси от организационен и вътрешен характер нейните членове се занимавали и с правосъдие. В Закона на механджийския и общопродавателен еснаф в Копривщица е записано „и съд, когато съдим някого, в лонджата бива да се

съди по закона християнски, по право според кабахата“ (Materials on the past of Koprivshitsa, 1926, p. 610). За функционирането на общото събрание (наречено още „мезлич“) като съдебна институция има данни още от XVI в.

Лонджата била върховна съдебна инстанция. В някои случаи, по дела с особена важност тя била сезирана и като първа инстанция. Това се процедурало при нарушаване на основни принципи и разпоредби на еснафския ред – когато занаятчия „сее раздор между еснафа“, прибира „чужд слуга без съгласието на майстора му“ и въобще „когато не ходи някой майстор по закона“.

Така например според разпоредбите на папукчийския и купчийския еснаф в Копривщица, когато калфа или чирак, без да изчака уговореното време, отиде при друг майстор и той го прибере, тогава въпросът се отнасял за решаване пред общото събрание (Argirov, 1901, p. 387). Членовете на лонджата се намесвали винаги когато били престъпени и нарушени правилата в общността. Издадените в тази област решения били окончателни и не могли да се обжалват пред друг еснафски орган. Така общото събрание се превръщало в последна съдебна инстанция. Въпреки относителната независимост на еснафа в съдебно отношение устабашията обикновено имал задължение писмено да уведоми кадията за наложените от лонджата наказания, особено за по-тежките.

Съдебните функции на лонджата били привилегия, която самият еснаф наричал „правдина“. В своето проучване за Шумен през периода на Възраждането Илия Блъсков дава примери за съдебните функции на еснафа. Той разказва, че през 1858 г. богат турчин от табашкия еснаф в града влязъл в спор с българин обуцар във връзка с неговата вяра и го обидил. Българинът се оплакал на първомайстора на своя еснаф. След като се събрала лонджата, било постановено решение турчинът да бъде наказан с глоба „5 оки восък за църквата и 5 оки лоени свещи за джамията“ (Bluskov, 1907, p. 36). Майсторът турчин отказал да изпълни наказанието и се взело решение да се забрани на членовете на обуцарския еснаф да купуват от него материал за направата на обувки. След известно време, през което се спазвало решението, турчинът се принудил сам да потърси прошка и доброволно да изпълни наложеното под формата на глоба наказание.

Лонджата играела понякога ролята и на втора инстанция по вече постановено решение или наказание обикновено на едноголичен орган. Според правилата на папукчийския и купчийския еснаф в Копривщица, „ако безчинникът не послуша устабашията, тогава непослушливият се наказва съборно“. Решенията на лонджата били задължителни за страните, когато тя се произнасяла по определен въпрос като последваща инстанция, и не подлежали на обжалване и преразглеждане. В случаите, когато виновният не изпълнел наложеното от еснафа наказание, той бивал предаван на турските власти – на „забитския конак“, за налагане на наказание за неподчинение на управителните органи на еснафа.

Едно от задълженията на лонджата било решаване на спорове между членове на съответния еснаф и между член на еснафа и лице от друг еснаф. Във втория случай лонджата правораздавала като арбитражен съд.

В този случай, ако нарушителят не се подчини на решението на еснафските органи, делото било изпращано за решаване от компетентните турски власти. Така е записано и в еснафските устави: „Ако някой от нашия еснаф стори някоя грешка, той се съди от еснафа;

ако не послуша началниците еснафски, издава се повеление от надзирателя (*устабашията*) и се предава на забитския конак да се накаже“ (Materials on the past of Koprivshtitsa, 1926, p. 611).

В тези случаи турските съдебни органи обикновено или потвърждавали постановеното решение и съдействали за неговото изпълнение, или връщали случая отново за решаване от еснафските власти. Илия Блъсков (Bluskov, 1907) разказва за подобен случай в Шумен от 1860 г. Майстор българин от топтанджийския еснаф не спазвал признатите в еснафа разпоредби. Той отказвал да внасял определените суми за църковно-училищната каса и т.н. С цел джюкянът му да може да работи и през празничните за християните дни, той се сдружил с евреин. Лонджата постановила решение, според което на търговците се забранявало да купуват стока от майстора. Занаятчията се обърнал към градския управител с възражение, че била затруднена търговската му дейност. Градският управител проучил казуса и потвърдил постановеното решение, като изразил уважението си към еснафския съд и отказал намеса в дела от неговата компетентност. Недоволен от тази присъда, търговецът бил принуден да се премести в друг град (Bluskov, 1907, p. 38).

Османската власт се отнасяла с уважение и зачитала решенията на еснафските органи. Документи, подпечатани с еснафски печати, се смятали от властите за официални (*ресми*). Това уважение било в голямата си част повлияно и от коректното професионално отношение към османските власти от страна на членовете на еснафите.

Принципно основните въпроси, по които правораздавали упълномощените за това еснафски органи, били свързани с дейността и отношенията в самата организация. Обикновено за по-дребните въпроси, спорове и провинения на калфи и чираци разследвал и налагал наказания майсторът – собственик на джюкяна. За спорове между майстори невинаги се свиквал на заседание съветът на еснафа. Първомайсторът можел да разгледа сам въпроса и да постанови определено решение. За по-тежките провинения вече задължително заседавал колективен орган – еснафски съвет или лонджата.

Имало случаи, при които еснафските органи изпълнявали функцията на арбитраж. Когато били специално сезирани и правораздавателната им дейност не влизала в противоречие с официалните разпоредби, те можели да разглеждат спорове на лица, които не са членове на еснафа. Това показвало голямото уважение на населението към еснафската организация и важното ѝ място в обществото.

2. Начало на производството, страни, призоваване

По правило началото на производството се поставяло по оплакване (*тъжба*) на засегнатата, увредената, пострадалата страна. Имало случаи, в които, без да е увреден или засегнат някой лично, се смятало, че има право да се обърне към еснафските органи и да иска разглеждането на някакъв въпрос или наказването на някого. Това било възможно, когато така се отстранявала някоя „пакост, повреда, кривда или неправда“ (Bobchev, 1917, p. LXX). Това обаче не изключвало възможността оправомощеният орган сам да се сезира по даден въпрос, да започне събирането на доказателства и да се произнесе с решение или присъда. Като цяло, се запазило правилото съдебната процедура да започва по искане на някоя от страните по спора. Това правило намираме още в един от най-старите славянски памет-

ници – Винодолския статут (във Винодолския статут е записано: Kadi nebi bila tujba, nije nijedan osud) (Grekov, 1948, p. 78; Aleksandrenko, 1961, т. XXXVIII).

Обичайното право и в частност членовете на еснафа, се отнасяли с голяма строгост към лицата, които набеждават – т.е. онези, които обвинявали невинни и ги поставяли в тежко положение.

Жалбата или оплакването се „приказвали“, т.е. излагали се в устна форма. Тази форма влизала в синхрон с цялото по-нататъшно производство. То се водело изцяло устно, без да се протоколират разпитите и представените доказателства, както и другите процесуални действия. Често и крайните решения са произнасяни единствено в устна форма, без да бъдат издавани формални решения. Частични писмени данни за съдебни производства могат да се намерят в еснафските кондики на някои занаятчийски организации, където има кратки вписвания за някое взето решение или наложено наказание.

Процесът или производството, което започвало с жалбата или оплакването, се наричало „съдба“, разправия (за гражданския процес), препирня, свада, тъжба (по наказателни дела) и др. В обичайното право не е съществувало ясно разграничение между гражданско и наказателното съдопроизводство. Това се отнася и за разглежданите от еснафските органи дела.

Страните по спора или извършителят на определено деяние се викали при първомайстора, еснафския съвет или лонджата обикновено от чауша: „Пак така думаме, когато се случи някой от майсторите да стори кабахат, така има закон да се събере лонджата всички майстори, тогава да отиде чаушинът да го вика“². Разсилният уведомявал за мястото и времето, когато лицето трябва да се яви. Прави впечатление, че има специална разпоредба, според която чаушът викал само веднъж лицето. В някои случаи страните по спора се явявали доброволно пред еснафския орган. В случай че лицето, което е подало оплакване или жалба, не се яви, било възможно производството да бъде прекратено. При отказ да се яви доброволно едно лице, съществувала възможност първомайсторът или членовете на лонджата да му наложат глоба или да наредят да бъде доведено със сила.

Процесуалното представителство пред съда не било непознато за еснафската организация. Калфите и чираците били представлявани от техните майстори, организацията – от първомайстора или някой по-виден майстор в нея. Като правило обаче се предпочитало личното явяване на лицето при разглеждане на казуса.

След започване на производство страните се стремели да защитят своята теза, като за целта излагали различни доказателства.

3. Използвани доказателствени средства

Такива били самопризнанието, свидетели, клетва, рабоши, писмени доказателства (при наличие на такива).

Самопризнанието вероятно е било важно доказателствено средство, след като за неговото изтъръгване се е прибегвало и до насилие. През османския период този метод за достигане до „истинно самопризнание“ се е запазил. За целта се използвали различни способности – даяк (*пръчка*), фалага (бой по краката, закрепени между две дървени плоскости) и др. В обичайното

2 НБКМ – БИА, II В 9469: Майсторски закон на папукчийския еснаф в Троян 1844 г.

право на самопризнанието се отдава голямо значение. Освен неговото чисто процесуално доказателствено значение се смятало, че „изповядан грях не е грях“.

Свидетелски показания. Въпреки че се споменават и в най-старите писани закони, свидетелите не са от най-ранните доказателствени средства. Свидетелите били всъщност еволюирали съклетвеници. Обичайното ни право се позовава най-вече на клетвата и свидетелите. Това били двете най-разпространени средства в нашия обичаен кодекс. Свидетелите не се солидаризирали с никоя от страните. Те се явявали пред съда, за да кажат какво знаят – какво са видели или чули. Най-голямо значение за органите, които правораздавали, имали показанията на свидетели очевидци. Необходимостта от свидетели била дълбоко залегнала в народното съзнание. Те се търсели не само за граждански и углавни (*наказателни*) дела, но и при сключването на сделки, даване на заеми и др. Така в еснафските организации при даването на заем от еснафската каса се искало наличието на двама гаранتي, които са отново разновидност на свидетелския институт. Свидетелските показания били важни в случай на последващо неизпълнение на уговорените условия или опит за измама. Тези обстоятелства са приучили народа да се отнася сериозно към свидетелския институт и да изискват от свидетелите качества, които да ги правят истинни, правдиви и достойни. Приложението на свидетелския институт е свързано с редица допълнителни изисквания, свързани с техния брой, качества, положение в обществото, начин на възприемане на информацията. Интересно е, че жените рядко са смятани за надеждни свидетели и разпитвани като такива. Това се е случвало основно когато жената била потърпевша или единствен очевидец на дадено събитие. Принципно според разбиранията на обичайното право като тежест показанията на две жени се равнявали на свидетелството на един мъж. Това ограничавало използването на свидетелски показания на жени. Забранявало се свидетелстването на близки роднини един срещу друг.

Писмени доказателства. В историческата еволюция на доказателствените средства писмените документи се появяват най-късно. Писмените доказателства били уважавани, особено когато били с официален характер. Такива били издаваните от официалната централна и местна власт, от общините, от църквата, от еснафските организации писмени документи. Част от тези писмени документи през разглеждания период били писани освен на български също така на турски или гръцки език.

Характерно за писмените документи до Освобождението било подозрението и недоверието, на което били подлагани. За да бъде закрепен техният статут, в писмените документи обикновено били вписвани и имена на свидетели. Тези свидетели при нужда били викани да удостоверят истинността на съдържанието на дадения документ. По този начин вписаните свидетели били гаранتي и поръчители за верността на дадения писмен документ и неговото съдържание. Тъй като било възможно свидетелите да не са грамотни, се практикувало т. нар. пръстопологане – подпечатване на документа с пръст, на който имало мастило. По-късно пръстопологането било заменено с подпечатване с печат, върху който имало инициалите, а някъде и длъжността на лицето.

От писмените документи в еснафските организации често се използвали записите. В някои кондики вместо запис се среща турската дума „тимислюк“. Това бил официален писмен документ, който се издавал при определен договор, например при даване на заем. Записът можел да се издаде както от органа на еснафа, който държи касата, така и от частно лице.

Рабоши. Рабошите били доказателствени средства от частен характер. Те не могли да се включат към писмените доказателства, въпреки че са близки до тях по характер. Рабошът представлявал един призмовиден къс дърво, дълъг от 20 до 60 сантиметра и дебел около 1 – 2 сантиметра. Състоял се от две нееднакви части: едната, по-голяма, наречена майка, другата по-малка, наречена пиле, дете. Двете пръчки се поставяли успоредно и върху тях се отбелязвали с ръбове и резки различни количества, брой плащания или доставки. След това малката част се давала на длъжника, а голямата се падела у кредитора. Това средство за отбелязване и доказване на различни количества се използвало често от занаятчиите. То можело да се ползва и от неграмотни и малограмотни хора, тъй като било доста опростено. Думата „рабош“ се обяснява етимологично от думата ръб, ръбене, т.е. чертаене, писане. Информацията, отбелязана на рабошите, се изписвала с черти и резки. На рабошите се записвали вземания, данъци, доставки и др. За да се констатира обаче определен факт, било необходимо да се сравнят двете части на рабоша. Ако между тях имало различие, тогава дървеният къс нямал доказателствена сила. Само когато при сравняване на двете части резките им съвпадали, рабошът имал доказателствена сила.

Рабоши се използвали, когато един абаджия или гайтанджия давал за обработка материал на бояджия или валявичар. За да си получи материала, той отивал при бояджията, като носел малката част от рабоша. Там било обозначено с резка колко е по размер или тегло предметът и колко трябвало да се плати на бояджията или валявичаря. Затова Ст. Шишков отбелязва двустранното значение на рабоша. От една страна, той представлявал своеобразно доказателство, показващо владението на определена вещ. От друга страна, с него се обозначаващо задължението на двете страни по дадения договор.

Фактът, че рабошът е играл важна роля при сключването на сделки и доказване на определени факти в българските земи през османския период, се доказва с това, че той се използва като доказателствено средство и след Освобождението.

Клетва. Клетвата като доказателство в обичайното право имала до голяма степен оргалиен характер. Нейното приложение се основава на вярването, че Божеството няма да допусне правото да пострада, а кривото да тържествува. При клетвата виновният не получавал наказанието си веднага, но бил застиган от него дори след години. Тук важала поговорката „Бог забавя, но не забравя“. Този оргалиен елемент бил преплетен със съвременната идея на съдебната клетва – тържествено обещание пред съдебния орган, че ще се говори само истината. Християните обикновено са се кълнели върху нещо свято – библия, кръста, свети мощи и на свято място – църква или манастир. В обичайното право на всички славянски народи клетвата е играла определена роля в съдебното производство. Ако се погледне към паметниците на българското народно творчество, може да се намери поредица от формули на клетви, в които се вижда ясно оргалийният им и чистителен характер. Според народното вярване се извършвала клетва в името на Бог, в себе си, в челядта, в стоката, в някои почитани верски и домашни фактори („Бог да ме убие, ако съм извършил това“). Истинската клетва според народните вярвания била тази, която се давала публично и тържествено. За полагането на клетва било необходимо достигането на съзряване, определено с дадена възраст, която била различна в различните извори и в различните райони. Смятало се, че момиче под 12-годишна възраст и момче под 14 години не могат да полагат клетва като

доказателствено средство. Забранявало се полагане на клетва от бременна жена преди раждането на детето.

Целуване на хляба. Според обичайното право се практикувало заклеване в хляба и солта. Този обред има своя дълбок смисъл. Клетводателят призовавал за свидетел на своето твърдение най-важните и необходими за живот елементи – насъщния и солта. Християнството се опитало да внесе определени изменения в този обичай, като вместо хляба и солта да се полага клетва пред кръста и евангелието. Целуването на хляба и солта обаче се запазило дълго като способ за доказване на определени факти според обичайното право. Няма основание да се предполага, че те не са прилагани при разглеждане на спорни въпроси и сред членовете на еснафа.

Жребий. Това доказателствено средство се базира на вярата в Божеството, което ще подпомогне достигане до истинното и правилно решение. Този способ се прилагал обикновено, когато спорът предполага определена подялба и страните проявявали интерес към едни и същи вещи или части от имот. През османския период в употреба влязъл терминът „чоп“, който имал идентично съдържание.

Други. Еснафската управа използвала и някои прости и практични начини за доказване на определени факти. За такъв способ се споменава в анкетата на Валтазар Богишич от 1877 г. За доказателство дали даден занаятчия продава продукцията си на определената цена, управата на еснафа изпращала някой да купи даден предмет и веднага получавала доказателство за цената (Петров, 1983, р. 429).

Когато нямало достатъчно други доказателства, се вземало под внимание с какво име се ползва лицето сред обществото: „Ако няма мартори, а то можем помежду нас да си знаем и да дирим кому какъв табакет е, а че и работата, сиреч нрава да му хванем, а не да гледаме на лице и по много глъчка и че знаел да гълчи много“³.

4. Постановяване и изпълнение на съдебни решения и присъди

Прилаганият от еснафския съд съдебен ред бил така прост, както и животът в организацията. Гражданските дела завършвали обичайно със споразумения. По същия начин завършвали углавните дела за дребни провинения. Правело се всичко възможно те да се решат в професионалния кръг на общността. Обикновено от турското правосъдие се гледали и наказвали най-тежките престъпления. След постановяването на присъдите обаче нерядко се откупвало изпълнението им от официалните власти.

За спор между членове на два еснафа и проведеното съдебно производство свидетелства К. Тулешков в своите записки⁴. Той информира за развитието на спор между дюлгерин и бояджия, за решаването на който страните се обърнали към лонджата на дюлгерския еснаф. Бояджията претендирал за сумата от 100 гроша, които според него му дължал посоченият дюлгерин. Дюлгеринът защитавал тезата, че е върнал на бояджията 75 гроша и дължи още 25.

Причината, поради която бояджията сезирал дюлгерската лонджа, била невъзможност-

3 НБКМ – БИА, II В 9469: Майсторски закон на папукчийския еснаф в Троян 1844 г.

4 НБКМ – БИА, II В 9469: Майсторски закон на папукчийския еснаф в Троян 1844 г.

та за доброволно вземане на посочената сума. Вероятно нямало изискване за внасяне на формална молба за разглеждане на спора. Самото искане се отправяло в устна форма, като заседанието за изслушване на страните и решаване на спорния въпрос се насрочвало във възможно най-близко време. Това обикновено бил един от дните на първия последващ празник.

Процедурата била следната. В определения ден първомайсторът свиквал лонджата (общото събрание на еснафа) в пълен състав или еснафския съвет. Заседанията били публични и открити, на тях могли да присъстват всички лица, които желаят. Разследването на спорния въпрос започва с разпита на спорещите страни. Основно доказателствено средство, използвано в производството, били свидетелските показания. За доказателства се представяли и рабоши, на които били отбелязвани вземанията на страните.

След предоставяне на доказателствата страните се отстранявали от стаята, където се провеждало заседанието на лонджата, и се преминавало към обсъждане на събраните доказателства. Провежданото съвещание на съда се наричало „оприказване“, „сприказване“, „спродумване“ и още „споразумяване“. Разглеждали се основно въпросите от фактическата страна на делото, като правото се прилагало съобразно знанията на членовете на съда. Обикновено големите разисквания били свързани с размера на наказанието или дължимата сума. Значение за крайното решение имал и авторитетът, с което се ползвало дадено лице в обществото. Този факт бил важен, тъй като в малката общност занаятчиите се познавали добре.

Ако след обсъждане на всички доказателства по спора се стигнело до извода, че отговорникът, в случая дългерин, е „инатлия“, не е от „акуратните“ платци и дължи исканата сума пари, лонджата се произнасяла с решение в полза на бояджията. Така след получаването и обсъждането на всички доказателства по делото съдът „отрязвал веднъж завинаги съдбата“, т.е. постановявал решение (Bobchev, 1917, р. CXL). Постановеното решение се съобщавало на страните лично. Обичайна практика била постановените решения да бъдат в устна форма, както и по време на самото дело да не бъдат водени протоколи от заседанията. Решенията не съдържали задължително мотиви. Те се постановявали „по Божията правда и по съвест“, защото „тъй намерихме право“, а „ако сме сбъркали, да ни прости Бог“ (Bobchev, 1917, р. CXLI).

В кондиките на някои еснафи срещаме кратки вписвания на съдебни решения. Така например в кондиката на пловдивския абаджийски еснаф за 1822 г. е записана сумата, която е получена „от глоба на Филип от старата чаршия“ (Apostolidis, Pееv, 1929, р. 82).

В някои случаи съдиите постановявали определено решение, въпреки че нямало достатъчно доказателства в негова подкрепа. В тези случаи те се задоволявали със своето убеждение в правотата или виновността на всяка от страните.

Решението било окончателно и не подлежало на обжалване пред друга инстанция. Задочните решения не били непознати на съда. Те се постановявали в случаите, когато някоя от страните не се явявала без причина или когато било извършено дребно нарушение и извършителят не идвал лично, а изпращал друго лице.

Идеята на съда при повечето дела била да се стимулират страните сами да достигнат до споразумение, с което да бъде решен въпросът. За целта те били подтиквани и дори заставяни за спогодба от съда. Съдиите се стремели да не се стига до решение, което да

трябва да се изпълнява с принуждение, а с взаимни отстъпки страните да се доведат до споразумение.

При постановяване на окончателното решение обикновено се посочвал определен срок, в който осъдената страна да го изпълни доброволно. Срокът можел да бъде различен и се определял от финансовото състояние на осъдената страна. Така в архива на К. Тулешков за дългерския еснаф в Търново се споменава за срок с продължителност от една седмица до три месеца, в който да се изплати присъдена сума по даден спор⁵.

В случай на несъгласие с взетото решение и неговото неизпълнение от някоя от страните лонджата имала правото да наложи наказание. Наказанието обикновено било глоба в различен вид и размер, напр. от половин до няколко оки восък. Ако след налагането на тази глоба осъденото лице продължава да „упорства“, следвало по-тежко наказание – затваряне и изпращане в „правителствения затвор“ или обявяване на лицето за кюста. Това наказание се прилагало до изпълнението на постановеното решение – т.е. изплащането на присъдената сума или извършване на нужното действие. Решението на лонджата обикновено било окончателно и не подлежало на обжалване. Нито кадията, нито войводата (*управител*) можел да го отмени и да предотврати по какъвто и да било начин изпълнението на присъдата.

В Майсторския закон на папукчийския еснаф в Троян се казва, че когато един майстор не се подчинявал на еснафските решения, „да е кюста; ако се опре, да не си хабите думите да му хортувате, докато не битирдише (примири, съгласи)“⁶. Подобна процедура се прилагала и за другата страна. Ако се установяло, че на ищеца не се дължи исканата от него сума, лонджата го глобявала с определено количество восък (1 – 2 оки). Ако и той откажел да изпълни постановеното решение, отново бил застрашен от затвор за „упорство“ или от обявяването му за кюста⁷.

Обикновено с постановяването на дадено решение или присъда съдът се стремил да преустанови спора и въпросът да не се разглежда отново. Това обаче винаги е било възможно. В някои случаи при поява на нови доказателства или обстоятелства по делото самите съдии сами възобновявали процеса и разглеждали отново въпроса, като било възможно да постановят и ново решение.

Интерес представлява възможността за своеобразно касационно обжалване, т.е. възобновяване на делото пред по-горна инстанция, която да го разглежда и решава по същество. Съществувала принципна възможност за такова обжалване. Следваща, по-висша инстанция за дела, разглеждани и решавани от първомайстора, било общото събрание, а когато делата били гледани от общото събрание, било възможно тяхното обжалване пред турския съд, обикновено пред кадията. Характерно за разглеждане на еснафски дела от турски съд било, че почти винаги кадията се съобразявал с постановеното решение. Данни за това намираме и в отговорите на П. Оджаков дадени на зададени от Божишич въпроси. Според тези отговори „турското правосъдие гледало с добро око на общественения самосъд“, на възможността една общност сама да правораздава по вътрешните си дела и спорове (Bobchev, 1917, p. 133).

Според чл. 1837 от Меджелето, когато за някое дело било постановено решение и то било

5 НБКМ – БИА, Ф. 4, а. е. 2, Киро хаджи Пенков Тулешков, с. 14 – 16.

6 НБКМ – БИА, II В 9469: Майсторски закон на папукчийския еснаф в Троян 1844 г.

7 НБКМ – БИА, Ф. 4, а. е. 2: Киро хаджи Пенков Тулешков, с. 16.

разглеждано съобразно законите и правилата, делото не можело да се разглежда повторно. В Меджелето се съдържа и възможност за апелативно обжалване на постановено решение⁸.

Турският кадия⁹ съдел еднолично и неговите решения били окончателни. Постановеното от него решение се наричало „илям“. Според шериятските правила то можело да бъде предмет на ревизионно производство пред шейх-юл-исляма в Цариград. В качеството си на върховен съдия, който има право на надзор и власт над кадийската институция, шейх-юл-ислямът можел да отмени шериятско решение. Причина за това можело да бъде неспазването на формите на производството или неправилното приложение на закона. В тези случаи делото се разглеждало отново по същество. В кадийската практика съществували и случаи на повторно разглеждане на едно дело от друг кадия. За тази цел важна роля играели фетвите¹⁰.

В особени случаи било възможно за процеси с предмет на спора заеми, наречени ерази-и-мефкуфе, да се поиска от шейх-юл-исляма изпращането на специален пратеник – мювеля, който бил един от вещите учени науби. Такъв мювеля отивал на място и делото се разглеждало пред местния казалски съд или пред вилаетския меджлис. Издаденото по делото протоколно определение, ако било издадено правилно според законовите разпоредби, се утвърждавало от шейх-юл-исляма и влизало в законна сила.

Това, което съвременното право познава като сила на присъдено нещо (*res judicata*), не било приложимо в обичайното право.

Осъдената страна трябвало сама, доброволно и без външна принуда да изпълни постановеното решение. Ако страната била осъдена да заплати определена глоба или обезщетение за нещо, то тя трябвало да го реализира незабавно или в най-кратък срок. При невъзможност на страната да изпълни присъдата, тя молела за отсрочка. Отсрочката можела да се дава няколко пъти. Било възможно осъденото лице да привлече гарант, поръчител, наречен „кефилин“, който да гарантира за него и по-специално за изпълнението на решението. Това поръчителство за изпълнение на решението било много разпространено, особено по углавни и фискални дела. В някои случаи то било алтернатива на временното задържане („запиране“) на обвиняемото лице¹¹. То се давало и когато лицето се задържало за дълг, глоба или данък,

8 Меджелето е турски Граждански законник (*ТГЗ*), приет през 1869 г. От него е обнародвана много малка част поради факта, че мюсюлманските богослови се противопоставят на реформите и въвеждането на европейски принципи. В резултат на това ТГЗ е недоразвит източник на правото и не отговаря на западноевропейските граждански кодекси.

9 Кадииите имали важно място в правораздавателната система на Османската империя. Те имали мюсюлманско образование и изпълнявали едновременно административни и съдебни функции. Кадийският съд имал широка компетентност в различни области на обществения живот. В своята правораздавателна дейност кадииите прилагали шерията, султанските канунамета. Издавали съдебни присъди и решения (*илями*) и съставяли съдебни протоколи (*сиджли*).

10 В османската юриспруденция редица въпроси, които не били от юрисдикцията на нисшия съдебен орган, подлежали на разрешаване „от горе“, т. е. от по-висш съдебен орган. Това ставало чрез т. нар. „фетви“. Фетвата представлявала писмен отговор на казуси по правни и религиозни въпроси, даван обикновено от най-висшия религиозно-правен орган в Османската империя — шейх-юл-исляма. Обикновено се отговаряло с „да“ или „не“, но в някои случаи били давани по-дълги обяснителни бележки. Фетвите били събирани и тематично подреджани в нарочни сборници.

11 Задържането обикновено се правело в специална тъмница. В случаите, когато в селището нямало специално място, където да се задържа лицето, лицето се задържало в къщата на свещеника или на някого от по-старите майстори.

които не можело да изплати веднага. Поръчителство се давало и за явяване на едно лице в съда. В тези случаи поръчителството съдържало елементи от старото съклетвеничество.

Ст. Бобчев обяснява какъв бил редът за изпълнение на постановено решение по обичайното право (Bobchev, 1917, р. CXLVII). След произнасяне на решението осъдената страна се подчинявала още там, на място. Тя изпълнявала постановеното решение, като връщала предмета, плащала глобата или дори се подчинявала на телесното наказание без възражение. Ако осъденият не бил в състояние да изпълни по някакви причини решението, подлежал на задържане или временно затваряне. В този случай било възможно да се приложи институтът на поръчителството, който бил еднакво полезен както за осъдения, така и за самите власти. Когато е взето решение за телесно наказание, то се налагало още в самото заседание. Осъденият бил повалян на земята и бит или от членовете на съда, постановили решението, или от чауша. В повечето случаи правели впечатление готовността и доброволността, с които осъденият се подчинявал на изпълнението. Обратното би довело до тежки последици за лицето, една от които била провъзгласяването му за кюста.

Изпълнението на решенията в еснафските организации било осъществявано основно от чауша. Решенията на еснафския съвет можели да бъдат изпълнявани и от неговите членове. Това тяхно право било потвърдено както от писаното право (*фермани*), така и от обичайните разпоредби. При нужда, когато срещали затруднения при изпълнение на решения и присъди, чаушите били подпомагани от официалната турска власт.

Така според фермана всички дела и спорове от еснафски характер се предоставяли за решаване от еснафските органи, като не само се забранявала външна намеса, но османската администрация била длъжна да оказва съдействие. Компетентността да правораздават по еснафски дела, е упомената и в еснафските устави и закони.

Еснафът имал правомощия да правораздава не само по наказателноправни, но и по гражданскоправни дела от еснафски характер. С цел улесняване на правораздавателната дейност еснафските организации създали система от публични и частни разпоредби, съвкупността от които може да се определи като своеобразно „еснафско право“. Тези правила били изписани в уставите и уставните решения на еснафските организации и в официални документи на османската власт, на базата на които се правораздавало. Характерно за еснафските устави е, че те съдържат предимно наказателноправни разпоредби. Когато липсвали писани правила, лицата се ръководели от обичайноправни норми, възприети и спазвани от „старо време“.

Правомощия в областта на правораздаването в еснафската организация имали първомайсторът, еснафският съвет и общото събрание (*лонджата*). По отношение на калфите и чираците, работещи в дюкяна, такива правораздавателни правомощия имал майсторът собственик. В някои случаи за решаването на спорни въпроси било възможно свикването и на специален еснафски съд, който бил съставен от по-видни и просветени майстори. В редки случаи, при извършено тежко престъпление или при неподчинение от страна на еснафлия, въпросът се отнасял до турските органи. Турската власт зачитала и уважавала решенията на еснафските организации. Когато била сезирана по еснафски спор като следваща инстанция, тя обикновено потвърждавала постановеното решение от еснафския орган. Документи, подпечатани с еснафски печати, се смятали от властите за официални (*ресми*).

Това уважение било в голямата си част повлияно и от коректното и професионално поведение на еснафските органи.

Във всеки случай нямало ясно разграничение по отношение на подсъдността. Въпросът от компетентността на кого е разглеждането и решаването на конкретен случай, се определял според разпоредбите за всеки отделен казус и показва голямо разнообразие. Това зависело и от времето и мястото на инцидента. В някои устава се говори общо за „еснафски съд“, без да се конкретизира кой от органите изпълнява правораздавателни функции (Atanasov, 1902, p. 883). В други случаи под съд вероятно се има предвид турското правораздаване.

За нарушения се смятали не само действия в разрез с еснафските правила, но и неспазване на обществени и морални норми. Въпреки голямото разнообразие най-често налаганото наказание била глобата в нейните разновидности – парична и в натура.

REFERENCES / ЛИТЕРАТУРА:

- Aleksandrenko, G. 1961. *Zakon vinodolskii. Hristomatia pamjatnikov feodalnovo gosudarstva i prava stran Evropa*. M: Gos. izd. jur. lit. [Александренко, Г. 1961. *Закон винодолъский. Христоматия паметников геодалново государство и пража стран Европа*. П.: Гос. изд. юр. лит.].
- Apostolidis, M., A. Peev, 1928, 1929, 1930. Condition of the Plovdiv Abadji guild. *Yearbook of the National Library and Museum in Plovdiv*. Book 1 – 3, Plovdiv: printing house Hr. D. Danov. [Апостолидис, М., Ал. Пеев, 1928, 1929, 1930. Кондиция на пловдивския абаджийски еснаф. *Годишник на народна библиотека и музей в Пловдив*. Кн. 1 – 3, Пловдив: печатница Хр. Г. Данов].
- Argirov, S. 1901. Two old guild statutes. *Periodichesko spisanie*. Vol. 61 p. 382 – 388. [Аргиров, С. 1901. Два стари еснафски устава. *Периодическо списание*. Т. 61, с. 382 – 388].
- Atanasov, V. 1902. Through the past of our guilds. *Periodichesko spisanie*. Vol. 63, p. 879 – 884. [Атанасов, В. 1902. Из миналото на нашите еснафи. *Периодическо списание*. Т. 63, с. 879 – 884].
- Atanasov, V. 1884. Our guilds. *Svetlina*, no. 11 – 12, pp. 165 – 170. [Атанасов, В. 1884. Нашите еснафи. *Светлина*, № 11 – 12, с. 165 – 170].
- Bluskov, I. 1907. *Material for the history of our Renaissance. City of Shumen. Shumen: Shumen Municipality*. [Блъсков, Ил. 1907. *Материал за историята на нашето Възраждане*. Гр. Шумен. Шумен: Шуменско градско общинско управление.
- Bobchev, S. 1917. Bulgarian customary judicial law. *Sbornik narodni umotvorenija nauka i knijnina*. Vol. 33, Sofia: printing house of the Balkan company. [Бобчев, Ст. 1917. Българско обичайно съдебно право. *Сборник народни умотворения, наука и книжнина*. Кн. 33, София: печатница на дружество „Балкан“].
- Ganev, V. 1921. Historical Development of Commercial Law. *Yearbook of the Sofia University, Faculty of Law*. Vol. 12, p. 1 – 273. [Ганев, В. 1921. Историческо развитие на търговското право. *Годишник на Софийския университет, Юридически факултет*. Т. 12, с. 1 – 273].
- Gigov, N., A. Pechilkov, V. Iskileva, 1972. *Smolyan*. Sofia: Otechestven front. [Гигов, Н., А. Печилков, В. Искилиева, 1972. *Смолян*. София: Отечество фронт].
- Grekov, B. 1948. *Vinodolskij statut ob obshtestvennom i politicheskome stroe Vinodola*. Leningrad: Izdatelstvo akademii nauk. [Греков, Б. 1948. *Винодолский статут об общественном и политическом строе Винодола*. Ленинград: Издательство академии наук].

- Ihchiev, D. 1907. Guild documents and guild organizations in Turkish times. *Journal of the Bulgarian Economic Society*. Vol. II, no. 7, pp. 445 – 461. [Ихчиев, Д. 1907. Еснафски документи и еснафски организации в турско време. *Списание на Българското икономическо дружество*. Год. II, №. 7, с. 445 – 461].
- Mechenov, L. 1961. Mutaftchiystvo in Panagyurishte. *Panagyurishte and the Panagyur region in the past*. Vol. 2, Sofia: Science and art. [Меченов, Л. 1961. Мутафчийство в Панагюрище. *Панагюрище и Панагюрския край в миналото*. Т. 2, София: Наука и изкуство].
- Materials on the past of Koprivshtitsa. 1926. *Jubilee collection of the past of Koprivshtitsa (April 20, 1876 – April 20, 1926)*. Sofia: State Printing House, pp. 573 – 576. [Материали по миналото на Коприушница. 1926. *Юбилеен сборник по миналото на Коприушница (20 април 1876 г. – 20 април 1926 г.)*. София: държавна печатница, с. 573 – 576].
- Petrov, P. 1985. Three more surveys of V. Bogisic from 1877. In: *Collection in honor of prof. Dr. Hristo Gandev. Studies on the occasion of 75 years since his birth*. Sofia: BAS publishing house, pp. 261 – 266. [Петров, П. 1985. Още три анкети на В. Божишич от 1877 г. В: *Сборник в чест на проф. д-р Христо Гандев. Изследвания по случай 75 години от рождението му*. София: Издателство БАН, с. 261 – 266].

Correspondence author:

Petya Nedeleva, Associate Professor, PhD
New Bulgarian University
21, Montevideo St.
1618 Sofia BULGARIA
E-mail: petya.nedeleva@gmail.com